

TARİX ELMİMİZİN BÖYÜK TƏŞKİLATÇISI

*Akademik Yaqub Mahmudovun anadan olmasının
80 illiyinə həsr olunur*

Rəna Əsədova

AMEA-nın Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: Rena_Beylerqizi@mail.ru



Xülasə. Məqalədə AMEA Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi professor Yaqub Mahmudovun elmi yaradıcılığı və tariximiz haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində gördüyü işlər araşdırılır. Məqalədə həmçinin alimin Böyük Britaniya, Almaniya, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan və s. ölkələrin arxivlərində qorunan çox əhəmiyyətli tarixi sənədlərin Azərbaycana gətirilməsi istiqamətində göstərdiyi fəaliyyət tədqiq edilir.

Açar sözlər: Elm təşkilatçısı, Birinci dünya müharibəsi, sənəd topluları, Qafqaz cəbhəsi, erməni silahlı dəstələri, müsəlman əhali, qətl və qarətələr.

GREAT ORGANIZER OF HISTORICAL SCIENCE

Rana Asadova

*Institute of History ANAS, Baku, Azerbaijan
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Abstract. The article examines the scientific and organizational activities of Professor Yagub Mahmudov, director of the Institute of History of ANAS, corresponding member of ANAS, Honored Scientist. The author pays particular attention to his efforts in bringing to the attention of the world community the truth about the history of Azerbaijan. The article also studies the role of Y. Mahmudov in bringing to Azerbaijan the most important historical documents preserved in the archives of Great Britain, Germany, Turkey, Russia, Georgia and etc.

Keywords: the organizer of historical science, First World War, collections of documents published, the Caucasian Front, the Armenian armed formations, the Muslim population, murders and robberies.

ВЕЛИКИЙ ОРГАНИЗАТОР ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Рена Асадова

*Институт Истории НАНА, Баку, Азербайджан
Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан*

Резюме. В статье рассматривается научная и организационная деятельность профессора Ягуба Махмудова, директора Института истории НАНА, члена-корреспондента НАНА, заслуженного деятеля науки. Автор придает особое значение его усилиям по доведению до сведения мирового сообщества правды об истории Азербайджана. В статье также исследуется роль Я. Махмудова в доставке в Азербайджан наиболее важных исторических документов, хранящихся в архивах Великобритании, Германии, Турции, России, Грузии и в др. странах.

Ключевые слова: организатор исторической науки, Первая мировая война, сборники документов, Кавказский фронт, армянские вооруженные формирования, мусульманское население, убийства и грабежи.

Azərbaycan tarixinin önəmli hadisələri içərisində yüz il bundan öncə baş vermiş və o zamana qədərki savaqların ən qanlısı və dağıdıcısı olan Birinci dünya müharibəsi haqqında çoxlu sayda əsər və məqalələr yazılsa da, onun bir çox məsələləri hələ də yetərinə aydınlaşdırılmamışdır. Günümüzə qədər az öyrənilmiş, təhriflərə məruz qalmış məsələlər arasında Qafqaz cəbhəsində döyüş bölgələrində türk-müsəlman əhalinin vəziyyəti, Rusiya hakimiyyəti nümayəndələrinin erməniləri silahlandırmasının doğurduğu faciəli nəticələr,

qaçqınlara və sürgün edilmiş əhaliyə yardım edilməsində ayrı-seçkiliklər, müharibə başladıqdan sonra böyük dövlətlərin Qafqaz və Azərbaycanla bağlı siyasəti və s. bu kimi elmi problemlər vardır. Son illərdə AMEA Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi Yaqub Mahmudovun təşkilatçılığı ilə Böyük Britaniya, Almaniya, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan və digər dövlətlərin arxivlərində mühafizə edilən sənədlərin kütləvi şəkildə respublikamıza gətirilməsi və nəfis toplular halında nəşr edilməsi Birinci dünya müharibəsi haqqında həqiqətləri elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müharibə dövrünə dair unikal, bir çox hallarda tamamilə məxfi qırifi ilə saxlanmış sənədlərin, böyük dövlətlərin kəşfiyyat orqanlarının raport və analitik hesabatlarının, rəsmi hakimiyyət nümayəndələrinin yazışmalarının və s. materialların dərc edildiyi toplular bir çox prinsipial məsələlərə aydınlıq gətirməyə, saxtalaşdırılmış və ya təhrif edilmiş tarixi hadisələrə dair gerçəkləri üzə çıxarmağa əlverişli şərait yaratmışdır. Tarix İnstitutu müxtəlif dövlətlərdən gətirilən sənədləri seriya ilə cild-cild nəşr etməklə ayrı-ayrı elmi problemlər üzrə materiallardan istifadə edilməsini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırmışdır. Oxucuların diqqətinə təqdim edilən bu məqalədə Böyük Britaniya və Gürcüstan arxivlərindən əldə edilmiş materialların Birinci dünya müharibəsi dövrünü öyrənmək üçün necə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərməyə çalışmışıq.

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədlərində”. (Bakı, 2011)” adlı rus dilində çap edilmiş sənəd toplusunda müharibənin son dövründə Qafqazda və Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında dəyərli məlumatlar əks olunmuşdur. Məsələn, 1917-ci il noyabr 30-da Tiflisdəki ingilis konsulu Stivensə istinadla Londona məlumat verilmişdi ki, dünyanın bütün milli partiyaların və fraksiyaların ümumi yığıncağında Rusiyada vətəndaş müharibəsi vəziyyəti, anarxiya və normal hakimiyyətin olmadığı nəzərə alınaraq Cənubi Qafqazda müvəqqəti demokratik hökumət yaradılması qərara alınmışdır [1, s.57].

Tiflisdəki ingilis konsulluğunun 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin başlanğıcında Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət və milli qüvvələrin tələbləri haqqında Londona göndərdiyi raportlar bir çox məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Həmin mənbələrə görə, “Daşnaksütun” erməni partiyası yerli idarələr yaradılmasından öncə inzibati sərhədlərin dəyişdirilməsini tələb edirdilər. Erməni siyasətçiləri bunu əsas götürürdülər ki, XIX əsrin 60-cı illərində sonuncu sərhəd dəyişiklikləri edilərkən iqtisadi və etnoqrafik prinsiplər deyil, bürokratik maraqlar nəzərə alınmışdır. Nəticədə 1,7 milyon erməni İrəvan, Gəncə, Tiflis, qismən də Bakı quberniyalarına aid edilmişdir. Bu quberniyalarda 19 qəzada yaşayan ermənilər yalnız 6 qəzada sayca üstünlüyə malik idilər. Buna baxmayaraq, erməni nümayəndələri 15 qəzanın, o cümlədən Tiflis quberniyasının cənub qəzalarının onlara verilməsini tələb edirdilər [1, s.160].

Gürcü və azərbaycanlı nümayəndələr ermənilərin bu tələblərinə qarşı birlikdə çıxış edirdilər və 1917-ci il oktyabrın sonunda keçirilən konfransda belə bir qərar qəbul edilməsinə nail olmuşdular ki, Gürcüstan və Azərbaycan torpaqlarında sərhədləri dəyişdirmədən yerli idarələr yaradılsın. Buna etiraz əlaməti olaraq daşnak nümayəndələri iclas zalını tərk

etmişdilər [1, s.161]. Gürcü siyasi xadimləri daşnakların Gürcüstandan ərazi qoparmaq planlarını pozmaq üçün Acariyada və Axalsıx şəhərində müsəlman gürcülərin və türklərin yaxınlaşmasına, yerli idarələrə seçkilərdə ermənilərə qarşı birgə çıxış etmələrinə sakit yanaşırdılar [1, s.159].

İngilis diplomatları “Kavkazskoye slovo” və “Vozrojdeniye” qəzetlərində dərc edilən məqalələrə istinad edərək Rusiya hakimiyyət nümayəndələri tərəfindən işğaldan sonra Türkiyə Ermənistanında (Rusiyanın işğal etdiyi Şərqi Anadolu vilayətlərində - R.Ə.) inzibati idarəçiliyin təşkilinə 10 milyon rubldan çox vəsait xərcləndiyi, lakin xaos hökm sürdüyünü bildirmişdilər. General Peşkovun 1916-cı ilin payızında tətbiq etdiyi idarəçilik yerli şəraitə uyğun gəlmədiyi üçün, köhnə inzibati qaydaların çoxu saxlanmışdı. 1917-ci ilin sonunda general-qubernatorluq komissarlığına çevrilmiş, lakin komissarlıq yoxsulluğun azaldılması üçün çox az iş görmüş, dərhal praktik yardım göstərilməli olan, həyati əhəmiyyətli məsələlərin həllini yerli xeyriyyə cəmiyyətlərinin üzərinə atmışdı. Erməni qaçqınlardan ibarət avara dəstələr türk və kürd kəndlərinə basqınlar edir, ərzağı, mal-qoyunu oğurlayırdılar, yerli müsəlman əhali də bunun heyfəni çıxmağa çalışırdı. Nəticədə, regionda vəziyyətin yaxşılaşması əvəzinə, çaxnaşmalar daha da çoxalmışdı [1, s.161].

Tiflisdən ingilis hərbi nümayəndəsi general Şourun 1917-ci il dekabrın 24-də Londona göndərdiyi məruzədə Qafqaz regionunda vəziyyətin çox mürəkkəb olduğu bildirilirdi. 12 komissardan ibarət Cənubi Qafqaz hökumətində erməni, gürcü və azərbaycanlıların təmsil olunduqları, hər etnik qrupda bolşevik, sosialist, federalist və s. siyasi təmayülün olduğu göstərilirdi. Ali hərbi hakimiyyətin formal surətdə Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Prejevalskidə olduğu, lakin Hərbi və dəniz işləri üzrə komissarlığın üstünlüyə malik olduğu qeyd edilirdi: “qoşun komandanlığına tabe olmur, mütləq etibarlı hərbi hissələr mövcüd deyil” [1, 60]. Daha sonra Qafqaz cəbhəsində vəziyyət haqqında general-intendant Averyanovun belə bir fikri sitat gətirilirdi ki, indiki halda Rusiya qoşunlarının yalnız 5 faizi könüllü surətdə cəbhədə qalıbdır. Cəbhəni kütləvi şəkildə tərk edən rus hərbiçiləri məvaciblərinin ödənilməsini tələb edir və dəmir yolunu bağlayırlar [1, s.61].

Bakıdan ingilis vitse-konsulunun 1917-ci il dekabrın 1-də göndərdiyi teleqramda şəhərdə pul olmadığı, bankın tezliklə bağlanılacağı bildirilirdi. İngilis diplomatı valyuta mübadiləsinə qaydaya salmaq və maliyyə vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün Rusiya-Asiya bankının Londondan İrandakı İmperiya bankına 100 min funt sterlinq ayırmasını və bu vəsaitə İrandan Rusiya rublu alıb Qafqaza gətirilməsini təklif edirdi [1, s.63]. 1917-ci il dekabrın 23-də Böyük Britaniyanın İrandakı ali komissarı P.Koks da Londona göndərdiyi məxfi teleqramda Qafqaz Federasiyasına bütün mümkün vasitələrlə yardım göndərməyi təklif etdi. Teleqramda bildirilirdi ki, “hazırkı zamanda tatarlar (azərbaycanlılar – R.Ə.) Türkiyə hakimiyyətinin ziyanlı olmasını dərk edirlər və biz bu əhval-ruhiyyəni təqdir etməliyik. Eyni zamanda biz tatarların (azərbaycanlıların – R.Ə.) Hindistanda və Mesopotamiyada bizə sadıq olan müsəlman elementlərlə yaxınlaşmasına nail olmalıyıq” [1, s.55].

1917-ci ilin sonunda Britaniya missiyasının məlumatına görə, Qafqaz cəbhəsində yalnız erməni hərbi birlikləri cəbhə xəttində qalmışdı və işğal edilmiş ərazini əldə saxlamağa çalışırdı. Cəbhədə 2 erməni diviziyası, 1 aysor diviziyası, 1 rus könüllülərindən ibarət diviziya və 1 diviziya da yunanlardan və digər milli qüvvələrdən ibarət olmaqla mövcud idi. Tiflisdəki ingilis vitse-konsulunun məlumatına görə, gürcü ordusuna ümid bəsləmək olmazdı: onun piyada qoşunu bolşevik əhval-ruhiyyəsində idi, atlı qoşun isə yalnız Gürcüstan ərazisini qorumaq niyyətində olduğunu bildirmişdi [1, s.65].

Böyük Britaniyadan 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin bağlanğıcında erməni hərbi birliklərinə çatdırmaq üçün rus hərbi nümayəndələri vasitəsilə general Averyanova 1 milyon rubl, rus könüllü hərbi birliyinə 200 min rubl, gürcü hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini davam etdirməsi üçün də 4 milyon rubl vəsait verilmişdi [1, s.66].

Böyük Britaniyanın Tehrandakı vitse-konsulu, daha sonra Tiflisdə və Bakıda Britaniya missiyasının əməkdaşı R.Makdonel 1917-ci ilin dekabr ayında Qafqaz cəbhəsində vəziyyət haqqında yazmışdı: “Rusiya ordusu artıq cəbhə xəttini tərk etmişdir, həm də yolu üzərindəki bütün yaşayış məntəqələrini xaraba qoymuşdur... general Averyanov işğal edilmiş ərazidə erməni qoşunlarına komandanlıq edir” [1, s.65]. Erməni diviziyalarının cəbhədə mövqelərində qalması əvəzində Böyük Britaniya 1 milyon rubl göndərmişdi. Konsul Stivens də Forin Ofisdən aldığı təlimatı erməni komitəsinə təqdim etmişdi. Bu sənəddə bildirilirdi ki, Britaniya hökuməti ermənilərə yardım edəcəkdir. Daha sonra Makdonel kapitan Noelin müşayiəti ilə daha 2 milyon rubl vəsaiti Bakı-Tiflis dəmir yolu ilə gətirib ermənilərə təqdim etmişdi [1, s.66].

Britaniya missiyasının əməkdaşı R.Makdonelin məlumatına görə, bu pulları aldıqdan sonra erməni polku quduzcasına kürd kəndlərinə hücum edib, sakinlərini doğramışdı. Buna cavab olaraq Tiflisdəki Britaniya missiyasının yeni rəhbəri Payk erməni birliklərinə pul ödənilməsini qadağan etmişdi [1, s.67].

Makdonel etiraf edirdi ki, Bakıda 1918-ci il martın sonunda bolşeviklərlə müsəlmanlar arasında toqquşmalar başladıqdan sonra qırğın baş verməsinin səbəbi ermənilərin bolşeviklərə yardım etməsi olmuşdur. Həmin erməni silahlı dəstələrinə də Britaniya hökuməti maliyyə yardımı göstərmişdi. İngilis agentı bunu rus zabitlərinin sözləri ilə belə ifadə etmişdi: “Görəsən, Britaniya hökuməti Bakının türkpərəst elementlərdən təmizlənməsinə nə qədər pul ödəmişdir?” [1, s.70]. Makdonel bununla bağlı Erməni Milli Şurasına qəti etiraz edərək bildirmişdi ki, ermənilərin yardımı olmasaydı, bolşeviklər heç bir vaxt müsəlmanlara qarşı hərəkətə keçməzdilər.

Briqada generalı R.Qortonun Azərbaycanda vəziyyət haqqında hazırladığı məruzədə bildirilirdi ki, “1918-ci ilin martında erməni və bolşevik qüvvələri 180 kəndi dağıtmış, çoxlu tatarı (azərbaycanlı – R.Ə.) öldürmüşlər. Bunun nəticəsində tatarlar (azərbaycanlılar – R.Ə.) kömək üçün türklərə, özlərinin milli xilaskarı kimi, müraciət etdilər və razılaşma əldə edildi ki, Türkiyə müəyyən sayda qoşun və təlimatçılar göndərəcək... Tatarların (azərbaycanlıların –

R.Ə.) Türkiyəyə tabe olmaq niyyətləri yoxdu, onlar özlərini türklərdən daha yüksək təhsilli hesab edirdilər” [1, s.89].

1918-ci ilin fevralına olan kəşfiyyat məlumatına görə, Erməni Milli Şurası erməni əsgərlərinə müraciət etmişdi ki, səngərləri tərk etməsinlər. Minlərlə erməni qaçqını silahlandırılıb səngərlərə göndərilirdi. Rusiya əsgərləri cəbhədən qayıdanda yolları üzərində hər şeyi qarət edir, dağıdırdılar. “Tatarlardan (azərbaycanlılardan – R.Ə.) başqa, hamı ölkəni bütün istiqamətlərdə qarət edir. Hər yerdə vətəndaş müharibəsi gedir, qiyamlar və qarışıqlıqlar adi hala çevrilmişdir. Cənubi Qafqazın mərkəzi hökuməti demək olar ki, mövcud deyildir” [1, s.148].

Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyi siyasi kəşfiyyat şöbəsinin 1918-ci ilin oktyabrında hazırladığı məxfi memorandumuna görə, “Erməni məsələsinin həlli zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, onun ağırlıq mərkəzi Qafqazda deyil, Kiçik Asiyanın cənubundadır. Ermənilər buraya (Qafqaza – R.Ə.) son onilliklərdə əsasən Türkiyədən qaçqın kimi gəlmişlər. Rusiya hökuməti burada onlardan gürcülərlə tatarlar (azərbaycanlılar – R.Ə.) arasında ziddiyyətləri qızıqdırmaq üçün istifadə etmişdir” [1, s.134]. Memorandumda daha sonra qeyd edilmişdi ki, “son vaxtlar ermənilər Türkiyədə öz ərazilərindən məhrum edildikdə, Tiflisə və bütövlükdə Gürcüstana mühacirət etmişlər; təkcə Tiflis ətrafında yüz minlərlə qaçqın vardır” [1, s.135].

Bu faktların bizim günlərdə əhəmiyyəti ona görə çox böyükdür ki, İrəvanı qədim erməni torpağı hesab edən, Şərqi Anadoluda uydurma “erməni soyqırımı” olmasından bəhs edən siyasi xadimlərə və media nümayəndələrinə əsl həqiqətləri görmək imkanı verir.

“Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX-XX əsrlər). Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin sənədləri” (Bakı, 2013) adlı sənəd toplusunda Birinci dünya müharibəsinin son mərhələsində Azərbaycanın şimal-qərb regionunda, Zaqatala dairəsində baş verən mürəkkəb proseslər haqqında çox dəyərli materiallar dərc olunmuşdur. Topluya daxil edilmiş 12 və 14 sayılı sənədlər bu baxımdan ibrətamizdir. Birinci sənəd 1917-ci ilin dekabrında Zaqatala Əsgər və Fəhlə Deputatları Sovetinin sədrinin Cənubi Qafqaz Komissarlığına ünvanlandığı məruzədir. Bu sənəddə qeyd edilirdi ki, son dövrün hadisələri və xüsusən də “bolşevik qiyamı” Zaqatala dairəsində inanılmaz xaos və anarxiya yaranmasına səbəb olmuşdur. Əvvəlki dövrlə müqayisədə qətl və qarətlər, oğurluq hadisələri fəlakətli həddə çatmışdır. Bu fəlakətli vəziyyətə yalnız mövcud cinayətkar, heç nə edə bilməyən hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə xitam verilməsi ilə son qoymaq olar. Məruzədə xüsusi vurğulanmışdı ki, Zaqatala dairəsində yaşayan erməni əhalisi müsəlmanlara qətiyyətlə etibar etmir və qeyri-müsəlman komissarın təyin edilməsini, qoşun hissələri yeridilməsini, yerli müsəlmanların tərksilah edilməsini istəyir [2, s.218, 219].

14 sayılı sənəddə 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin başlanğıcında Zaqatala dairəsində azərbaycanlı əhalinin yerli özünüidarə orqanları yaratmaq səyləri, gürcü nümayəndəsinin dairənin idarəsindən kənarlaşdırılması əks olunmuşdur. Sənəddən bəlli olur ki, Cənubi Qafqaz

Komissarlığı 1917-ci il dekabrın 4-də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi Zaqatala dairəsinə komissar təyin etmişdi. Lakin dairə icraiyyə komitəsi yerli əhalinin nümayəndələri ilə birgə dekabrın 17-də toplantı keçirərək yerli əhalidən olmayan şəxsin dairə komissarı təyin edilməsinə etirazlarını bildirmişlər. Toplantıda İslam bəy Qabulov (Zaqatala şəhər məktəbinin müəllimi), Molla Muğum Dıbirov (Balakən kəndinin imamı) və Müslim Əfəndi Rəcəbov (Car kəndinin mollası) Zaqatala dairəsi komissarlığının səlahiyyətli nümayəndələri seçilmişdilər. Cənubi Qafqaz Komissarlığı Zaqatala dairəsində vəziyyətlə yerində tanış olmuş Ə.Haqverdiyevin raportu əsasında bu şəxslərin vəzifəsini təsdiq etmişdi [2, s.221].

Bu dövrdə Cənubi Qafqaz hökumətinin Daxili İşlər Naziri A.Çxenkeli Zaqatala dairəsində yerli hakimiyyət orqanlarının işini təftiş etmək üçün M.Çavçavadzeni xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur kimi Zaqatala dairəsinə ezam etmişdi. O, 1918-ci il fevralın 10-da Zaqatalada komissarların, yerli Milli Şura nümayəndələrinin, yeni təşkil olunmuş Zaqatala alayının komandiri podpolkovnik Qacarın, şəhərin erməni keşişinin və daha bir neçə nümayəndənin iştirakı ilə toplantı keçirmişdi. Toplantıda Zaqatala dairəsinə doğru hərəkət edən və toplanmış silahlanmış 1000 nəfərlik erməni hərbi hissəsinin qarşısının alınması müzakirə edilmiş, Cənubi Qafqaz hökumətindən tələb olunmuşdu ki, erməni hərbi hissəsinin Zaqatala dairəsinə gəlməsinə imkan verməsin. Əhalinin qətiyyətli etirazını nəzərə alan Cənubi Qafqaz Komissarlığı erməni hərbi hissəsinin Zaqatalaya irəliləməsinin qarşısını almışdı [2, s.222].

Həmin dövrdə Cənubi Qafqaz Komissarlığının rəhbərliyində olan gürcü siyasi xadimləri Zaqatala dairəsini Gürcüstana bağlamağa çalışırdılar. 1918-ci il martın 4-də M.Çavçavadzenin Zaqatala dairəsinə komissar təyin edilməsi bu məqsədə xidmət edirdi. Lakin bu təyinat yerli müsəlman əhalinin hiddətinə səbəb olmuşdu. Zaqatala Müsəlman Milli Şurasının sədri Hafiz Əfəndi və yerli əhalinin seçdiyi komissarlar yerli əhalidən təşkil olunmuş 300 nəfərlik və Cardan köməyə gəlmiş 600 nəfərlik milis dəstəsinin yardımı ilə M.Çavçavadzenin dairəni tərk etməsinə nail olmuşdular [2, s.223].

13 sayılı sənəd isə o dövrdə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımlara Dağıstan əhalisinin münasibəti məsələsinə aydınlıq gətirilməsi baxımından qiymətlidir. Bu, 1918-ci il martın 20-də Şimali Qafqaz və Dağıstan müsəlmanları adından Nəcməddin bəy Qotsinskinin Cənubi Qafqaz Seyminə ünvanladığı teleqramdır. N.Qotsinski bütün Dağıstan əhalisinin erməni hərbi birlikləri tərəfindən İrəvan quberniyasının köməksiz müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqlar törədilməsindən hiddətləndiyini bildirmişdi. Teleqramda İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisini qarətlərdən və azğınlıqlardan qorunması üçün təsirli tədbirlər görülməsi tələb edilirdi [2, s.220].

Haqqında bəhs edilən bu sənədlər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, topludakı materiallar Birinci dünya müharibəsinin son mərhələsində Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində ictimai-siyasi vəziyyəti və bütövlükdə Gürcüstan-Azərbaycan və Dağıstan-Azərbaycan münasibətləri haqqında qiymətli faktları özündə əks etdirir.

“Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri” (Bakı, 2012) adlı topluda Birinci dünya müharibəsi başladıqdan dərhal sonra Rusiyanın Qafqazdakı ordularında xidmətə çağırılan ermənilərin antitürk, antiazərbaycanlı əhval-ruhiyyəsi, müsəlman-türk əhaliyə qarşı düşmən münasibətini əks etdirən raport və məlumatlar [3, s.592-601] toplanmışdır. Bu sənədlərin içərisində müharibə başladıqdan sonra hərbi səfərbərliyə alınmış ermənilərin Qafqazın müxtəlif yerlərində çağırış məntəqələrində toplaşaraq yaxınlıqdakı müsəlman-türk əhalinin üzərinə hücum etmələri, onlarla insanı, o cümlədən bir parça çörək dalınca İrandan gəlmiş müsəlmanları qətl etmələri haqqında Qafqaz canişininə göndərilmiş məxfi raportlar xüsusilə qiymətli dir.

Müharibə başladıqdan sonra Cənubi Qafqazda erməni əhalisinin müxtəlif yollarla silah tədarük etməsi və müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıqların artması hakim dairələrin də diqqətindən yayınmamışdı. Gəncə qubernatoru 1915-ci il fevralın 6-da qəza rəislərinə xəbərdarlıq etmişdi ki, Qafqaz cəbhəsində döyüşlər baş verən yerlərdən qeyri-leqal surətdə silah və patronlar dəmir yolu vasitəsilə daşınır və yerli əhali silahlandırılır. Qubernator göstəriş vermişdi ki, dəmir yolu stansiyalarında nəzarəti gücləndirib, yüklərin yoxlanmasını təşki etsinlər [3, s.616]. Quberniyadan hərbi xidmətə çağırılan ermənilərin Qafqaz Ordusunda döyüşdükələri nəzərə alınarsa, quberniyaya gizli yolla silah göndərənlərin də kimliyi aydın olur.

Ermənilərin silahlanmalarının digər mənbəyi Osmanlı dövlətinin cəbhə böğələrindən Cənubi Qafqaza köçən ermənilərin hesabına idi. Gəncə qubernatorunun 1915-ci il avqustun 1-də polis rəislərinə gizli göstərişində bildirilirdi ki, quberniyaya yaxın zamanda Türkiyədən qaçqın ermənilər böyük kütlə halında köç edəcəklər. Onların odlu silah və döyüş sursatı gətirmələrinə mane olmaq tapşırılırdı [3, s.61].

“Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı”. Sənədlər toplusu. 3 cildə (1918-1920-ci illər (Bakı: Çarşıoğlu, 2011) adlı topluda Vətən tarixinin ən ağır problemi üzrə müxtəlif arxivlərdə saxlanılan sənədlər və materiallar, o cümlədən şahid ifadələri, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası üzvlərinin hesabatları və digər rəsmi məlumatlar regionlar üzrə qruplaşdırılmış və oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Bir seriya halında olan bu toplularda Bakıda və eyni adlı quberniyanın Şamaxı, Quba və digər qəzalarında, Gəncə və İrəvan quberniyalarında, Cənubi Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda ermənilərin törətdikləri kütləvi soyqırım faktları əks olunmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin, ayrı-ayrı təşkilatların və şəxslərin müsəlman-türk əhalini qorumaq üçün gördüyü tədbirlərə də toplularda geniş yer verilmişdir. 1918-ci il noyabrın 6-da Gəncə qəzası 9-cu sahə rəisi AXC hökumət başçısına teleqram göndərərək erməni silahlı dəstələrinin sərhəddi keçərək qəzələrə başladıklarını bildirmiş, 60 min müsəlman əhalinin həyatını xilas etmək üçün kömək göstərilməsini xahiş etmişdi [4, s.34]. Azərbaycan hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi tərəfindən həmin il noyabrın 18-də

Ermənistanın Gürcüstandakı müvəqqəti işlər vəkiliyə bu hücumla bağlı protest verilmiş, Ermənistan hökumətinin təcili tədbirlər görməsi tələb edilmişdi [4, s.38].

Ümumiyyətlə, AMEA Tarix İnstitutunun son illərdə seriya ilə nəşr etdirdiyi sənədlər təkcə Birinci dünya müharibəsi illərini deyil, Azərbaycan tarixinin bütün mərhələlərini, xüsusən də yeni və müasir dövrünü dərinlən araşdırmağa, saxtalaşdırılmış və ya üzərindən sükutla keçilmiş problemlər üzrə əsl həqiqətləri ictimaiyyətə çatdırmağa imkan verir. Sonda iftixar hissi ilə bildirmək istəyirik ki, Tarix İnstitutu akademik Yaqub Mahmudovun təşkilatçılığı ilə öz üzərinə götürdüyü bu nəcib missiyanı – Vətən tarixi üzrə dünyaya səpələnmiş sənəd və materialları toplayıb respublikaya gətirmək, onları toplular halında seriya ilə nəşr etmək işini uğurla davam etdirir.

Ədəbiyyat

1. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы, Великобритании, Баку, Шарп-Гарб, 2011, 712 с.
2. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX-XX əsrlər). Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin sənədləri, Bakı, “Turxan” NPB, 2013, 552 s.
3. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri, Bakı, Çarşıoğlu, 2012, 752 s.
4. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı. Sənədlər toplusu, 3 cildə, II c., 1-ci kitab, Gəncə quberniyasında soyqırımı, 1918-1920-ci illər, Bakı, Çarşıoğlu, 2011, 460 s.